

100. YILINDA BALKAN HARBI

TÜRK YURDU

100. YILINDA BALKAN HARBI

Editör

Prof. Dr. M. Çağatay ÖZDEMİR

TÜRK YURDU
YAYINLARI

ANKARA 2015

Türk Yurdu Yayınları

Yayın No: 104

Ankara - Nisan 2015

"100. Yılında Balkan Harbi"

ISBN: 978-975-7739-78-4

Kapak Tasarımı:

Emrah Andiş

Dizgi Tertip:

Sefa Tuğrul

Baskı ve Organizasyon

Aren Tanıtım

Dr. Mediha Eldem Sok., No: 38/15

Kızılay-Çankaya/Ankara 0 (312) 430 70 81

www.arentanitim.com.tr

© Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi

Bütün Yayın Hakları Saklıdır.

Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sezenler Cad. No: 4/12, Sıhhiye / ANKARA

Tel-Belgeç: 0 (312) 229 69 74

<https://www.turkyurdu.com.tr>

e - posta: turkyurdu@turkyurdu.com.tr

BALKAN HARBİ ÖNCESİNDE
RUMELİ ISLAHATI TALEPLERİ VE
GENÇLİĞİN TEPKİSİ:
“DÂRÜ’L-FÜNÛN NÜMÂYİ

Mustafa TURAN*

*“Dönmeyiz and içtik ölmekten geri
Haydi cenge haydi ey cenk erleri
Cümlemiz askerleriz arş ileri
Haydi cenge haydi ey cenk erleri”¹*

20. yüzyıl başlarında Düvel-i Muazzama denilen Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya gibi devletler “Hasta Adam” olarak nitelendirildikleri Osmanlı Devleti’nin parçalanmasını ve paylaşılmasını sağlayacak politikalar takip ediyorlardı. Osmanlı Devleti’nin hâkim olduğu coğrafya sanayileşmiş büyük devletlerin ilgi ve ihtiras sahasını teşkil ediyordu. Bu itibarla Osmanlı ülkesinin dostane paylaşımı çok da kolay gözükmüyordu. Zira 19. yüzyılın başlarına kadar cereyan eden gelişmeler göstermiştir ki, Osmanlı coğrafyası üzerinde herhangi bir mevkiin bir devletin kontrolüne girmesi, büyük güçleri karşı karşıya getirebilirdi. Bununla birlikte büyük devletler, Osmanlı coğrafyası üzerindeki emellerinden vaz geçmeyecekler, dostane bir paylaşım olamayacağına göre “de facto” durumlar yaratmak suretiyle nüfuz alanlarını genişletmek için faaliyetlerine devam edeceklerdir.

Fransız İhtilâli’nden sonra Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslim ve gayri Türk unsurların isyanları ile Osmanlı toplum yapısındaki çözülme hızlandırıldı. Bu unsurları himaye etmek ve haklarını savunmak gerekçesiyle müdahale

Darülfünun Talebesinin Harp Lehinde Nümayişleri - Babiali Caddesinden Geçerken. Resimli Kitab, Ağustos 1328, C. 8, Nu. 43, s. 539

lelerde bulunmak, Osmanlı Devleti üzerindeki hedefleri bulunan hemen her devletin benimsediği ve takip ettiği bir politika oldu. Bu politikalar sebebiyle Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasında yüz yıl boyunca uğraştığı mesele isyanlar ve isyanların yol açtığı problemler oldu.

Osmanlı Devleti'nin öncelikle Avrupa'da kalan topraklarının kaderinin tayini hususunda büyük dev-

letlerin planları yürürken bölgede yaşayan Hristiyan unsurların isyanları da ıslahat talepleri de bir türlü bitmiyordu. Osmanlı Devleti, bölgedeki hâkimiyetini ve nüfuzunu neredeyse tamamen kaybetmişti. Batılı büyük devletlerin desteğinde isyan eden Hristiyan unsurlar, devletlerini kurduktan sonra Osmanlı'dan kalan topraklar üzerinde genişlemek istiyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin etnik, dini ve siyasi bakımdan en karışık coğrafyalarından birisi Balkanlardı². Rusya'nın pan-slavist politikası ile büyük Avrupa devletlerinin emperyalist politikalarının cesaretlendirmesiyle isyan eden Balkan milletleri, yine büyük devletlerin desteğiyle bağımsızlıklarını elde ettiler. Yunanistan'ın bağımsızlığını, Sırbistan, Romanya, Karadağ ve son olarak da Bulgaristan takip etti. Artık Balkanlardaki mücadelede, Osmanlı Devleti dışında Balkan devletleri arasında cereyan eden bir paylaşım döngüsü vardı. Büyük devletler ise Osmanlı'nın Avrupa'da kalan topraklarının Balkan devletleri arasında paylaşımını tanzim ile meşguldüler.

Büyük devletlerin Rusya'ya rağmen Berlin Antlaşması ile Osmanlı Avrupa'sında kurdukları denge ilk olarak Bulgarlar tarafından bozuldu. 1885'de tek tarafı olarak Doğu Rumeli'yi topraklarına kattıklarını ilan eden Bulgarlara büyük güçler herhangi bir müdahalede bulunmadılar³. Bu durumu diğer ihlaller izledi. Anlaşılacağı üzere paylaşım konusunda temel sıkıntı Balkan devletleri

arasında çıkarların çatışmasıydı. Bu aşamada en önemli gelişme Balkan devletleri arasındaki pürüzlerin giderilmesi oldu. Bu konuda Rusya önemli bir rol oynadı. Esasen Balkan devletleri arasındaki pürüzlerin giderilmesinde ilk ve önemli adımı bizzat Osmanlı Devleti atmıştı. Hristiyan tebaa arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için çıkarılan "Kilise Kanunu", Balkan devletleri arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesinde istenen zemini hazırlamıştı⁴.

Rusya'nın desteğiyle önce Bulgaristan ile Sırbistan (13 Mart 1912) bir ittifak anlaşması yaptılar. Anlaşmaya göre Balkanlardaki statükoda herhangi bir değişiklik olursa ortak hareket edilecek, ele geçirilecek topraklar (Makedonya) paylaşılacaktı. Balkanlardaki paylaşımından geri kalmak istemeyen Yunanistan da ittifaka katıldı. Daha sonra Bulgar-Yunan ittifakı; Sırbistan-Karadağ ittifakı yapılarak Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmeleri sağlanmış oldu.

Balkan devletlerinin bir ittifak kurmaları beklenmedik bir gelişme değildi. Çünkü basın aracılığıyla sık sık mesele gündeme getiriliyordu. Ancak siyasi çekişmeler⁵ ve devlet adamlarının vurdumduymazlığı sebebiyle gerekli önlemlerin alınması mümkün olmadı.

Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak kurdukları bir dönemde "Rumeli Islahatı Meselesi" yeniden gündeme geldi. Yaklaşmakta olan savaşı önlemek isteyen büyük devletler, savaş ihtimalinin artması üzerine 5 Ekim 1912'de Osmanlı Hükümet'inden Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi gereği Balkanlarda yapılacak ıslahat hakkında düşüncelerini öğrenmek istediler. Vilâyet Nizamnamesi, 1878 Berlin Antlaşması'nın 23. Maddesine göre tanzim edilecekti⁶. Neticede Noradunkyan Efendi'nin 1880'de hazırladığı ıslahat tasarısının uygulanması kararlaştırıldı⁷. Rusya ve Fransa Sefirleri, bizzat Bâbüâli'ye gelerek Hariciye Nazırı ile yaptıkları görüşmede Paris ve Petersburg hükümetlerinin 23. maddenin uygulanması için aralarında ittifak ettiklerini bildirdiler. Hariciye Nazırı ise Meclis-i Vükela ile yaklaşık üç saat süren bir toplantıdan sonra sefirlere önerilerinin kabul edildiğini bildirdi. Balkan Devletlerinin sefirleri de Fransa, İngiltere ve Rusya sefaretlerine gidip gelmekteydiler ve isteklerden haberdardılar⁸. Teklifin kabul edilmesinde Ahmet Muhtar Paşa'nın hızla yaklaşan savaşı engellemek istemesi etkili olmuştu⁹.

Rusya ve Fransa sefirleri tarafından ileri sürülen ve Avusturya sefirinin de tekrarladığı ıslahat teklifi üzerine Bâbüâli'nin aldığı tavır halk tarafından hiç hoş karşılanmadı. Gazete sütunlarına da yansıyan meseleye özellikle *Tanin* gazetesinden çok sert eleştiriler geldi. "*Bâbüâli Berlin Muâhedesi'nin metruk ve münsi 23. maddesini iki sefirin hususi müracaatı üzerine hemen ihya etmekte müsaraaat*

*eyler ve bunu resmen düvel-i muazzama kabinelerine tebliğ ederek onların umûr-ı dâhiliyemize müdahale etmeleri yolunu hazırlarsa devletlerin bu beyanatı senet ittihaz ederek bize bazı icraatı kabul ettirmeğe kıyam eylemelerine hayret etmemek iktiza eder.*¹⁰ diyordu. Meseleye şüpheyile bakan İkdamgazetesi de “*Yok ıslahatlardan maksat Makedonya muhtariyeti ise o zaman işin rengi değişir. Zira birkaç sene sonra İstanbul da elden gider, Arnavutluk büsbütün mahvolur. Hükümet-i Osmaniye de bir Buhara Hanlığı derecesine iner.*”¹¹ İfadelerini, sütunlarına taşıyordu. Aslında Osmanlı kamuoyu Avrupalı devletlerin bitmek tükenmek bilmeyen isteklerinden bıkmıştı. Her ıslahat önerisinin beraberinde kayıpları getirdiğini düşünüyordu. İçine girilen harp sürecinin millet için yeni bir canlanış olduğunu düşünüyorlar ve savaş olsun olmasın bu vesileyle Osmanlılık ruhunun yeniden canlandığını “*Yaşasın harp demektennefsimizi zapt edemeyiz.*”¹² sözleriyle ifade ediyorlardı.

Rumeli ıslahatı meselesinde en büyük tepki Dârü'l-fünûn öğrencilerinden geldi. Rusya ve Fransa sefirlerinin ıslahat isteklerinin Bâbiâli tarafından kabul edilmesi üzerine Dârü'l-fünûn öğrencileri, Dârü'l-fünûn konferans salonunda toplandılar. Yapılan toplantının haber alınması üzerine Maarif Nezareti tarafından Müsteşar Salih Zeki Bey öğrencilerle görüşmek üzere gönderildi. Salih Zeki Bey öğrencinin, “...hissiyat-ı hamiyet-karinelerini rencide edecek” bazı sözler söylediğinden tepkiyle karşılaştı ve susmak zorunda kaldı. Ardından öğrenciler aralarında yaptıkları görüşme neticesinde aldıkları kararı “Umum Dârü'l-fünûn Şubesi ve Mülkiye Mühendis Mektepleri Talebeleri” imzasıyla, Sadaret'e telgraf olarak gönderirler. Telgrafta vatan-ı mukaddesin zararına olacak ve Osmanlı hamiyetini zedeleyecek her türlü müdahaleyi bütün kuvvetleriyle reddedeceklerini, “şân-ı Osmani'nin müdafaasını” hükümetten talep ettiklerini bildirdiler. Öğrenciler ıslahat bahanesiyle Rumeli'nin kaybedilmesini istemiyorlardı. Bu sırada Maarif Nezareti vasıtasıyla öğrencileri dağıtmak için Dârü'l-fünûn'a polisler gönderildiyse de polis herhangi bir müdahalede bulunmadı. Telgrafa cevap verilmemesi üzerine Dârü'l-fünûn sancağı alınarak Dârü'l-fünûn'dan Bâbiâli'ye doğru yürüyüşe geçen gruba halktan da katılanlar oldu. Yolda giderlerken “Harp! Harp istiyoruz! Kahrolsun yirmi üçüncü madde” diye sloganlar atarak Bâbiâli'ye geldiler. Öğrenciler, kapıda engellenmeye çalışıldıysa da Bâbiâli'nin bahçesine girdiler. Nümayişe müdahale etmek üzere bir kısım askeri birlikler gönderildiyse de öğrencilerin ve halkın askeri alkışlaması ve yaşasın asker tezahüratlarından dolayı herhangi bir müdahalede bulunulmadı.

Öğrencilerin gitmeyeceğinin anlaşılması üzerine önce Bahriye Nazırı Mahmut Muhtar Paşa, ardından da Gazi Ahmet Muhtar Paşa nümayiş yapan öğrencilere hitaben birer konuşma yaptılar. Ancak öğrenciler ve halk “*Harp isteriz!*”

Kahrolsun yirmi üçüncü maddel!" diye slogan atmaya devam etti. Talebe adına söz alan Aka Gündüz, 23. maddenin kabul edilemeyeceğine dair etkileyici bir konuşma yaptı ve konuşmasını "Paşa hazretleri, işte hepimiz de istiyoruz, siz dün nasıl gazi olduysanız işte bizler de bugün gazi olacağız. Hatta daha büyüklük istiyoruz: şahadet!..." sözleriyle bitirdi.

Ahmet Muhtar Paşa ise, "Biz ancak sizin vekillerinizden teşkil eden Meclis-i Mebusan'a karşı mesulüz. Binaenaleyh burası izah ve istizah yeri değildir, bunu anlayınız ve çekiliniz. Eğer vatanın menfaati harbi icap ediyorsa muharebe edeceğimiz gibi bu menfaat bizi sulha sevk eder ise o vakit de bu sureti ihtiyar eyleyeceğiz." dedi. Dârü'l-fünûn öğrencileri ve halk Ahmet Muhtar Paşa'nın sözlerinden memnun olmadığı için harp isteriz nidalarıyla olaysız olarak Bâbiâli'yi terk etti¹³.

Nümayiş esnasında bazı küçük yaralanmalar dışında önemli bir sorun olmamasına rağmen özellikle hükümet aleyhine sloganların atılması, gösterinin bir baskın ve ihtilal havasında gerçekleşmesi hükümeti harekete geçirdi ve soruşturma başlatıldı. Yapılan soruşturmalarda nümayişte İttihat ve Terakki'nin ilgisi üzerinde duruldu. İttihat ve Terakki'ye mensup bazı kişilerin nümayiş devam ederken hükümet aleyhinde faaliyette buldukları anlaşıldı. Bu kişilerden özellikle eski Karahisar Mebusu ve *Gayret* gazetesi sahibi Filibeli İbrahim Rıza Paşa'nın ismi ön plana çıkıyordu. İbrahim Rıza Paşa'nın binek taşında "kahrolsun hükümet, bunları düşürelim" gibi sözlerle gösteriye katılan öğrencilere telkinlerde bulunduğu, *Sabah* gazetesinden Mahmut Celalettin, Hükümet Matbaası muhabirlerinden İstanbullu Mahmut ve Hukuk Mektebi mezunlarından Hikmet Salih Beylerin ifadelerinden anlaşılıyordu¹⁴. Soruşturmaya konu olan diğer isimlerden Dârü'l-fünûn Dâhiliye Müdürü, Hakkı Celil Bey ve Şişman Şevki ön plana çıkıyordu. Özellikle bunların İttihatçı olduklarına dair vurgunun ön plana çıkması, bunların hükümet aleyhine konuştukları, kabineye karşı kin ve garzlerini zapt edemediklerine dair ifadeler¹⁵, İttihat ve Terakki mensuplarının nümayişte etkin rol oynadıklarını gösteriyordu. Ayrıca Tanin gibi İttihatçılara yakınlığıyla bilinen gazetelerde nümayiş destekleyici yazıların çıkması da bu iddiayı doğruluyordu¹⁶.

Daha sonra nümayişle ilgili ortaya atılan İttihat ve Terakki'nin kıskırtması neticesinde çıktığına dair görüşlere karşı Dârü'l-fünûn talebeleri birkaç kez cevap vermek zorunda kaldılar. Tıbbiyelilerintoplu imzasıyla yazılarak Tanin ve İkdâm gazetelerine gönderilen mektupta: "Dârü'l-fünun nümayiş hakkında çok şeyler yazıldı. Cevap vermedik. Şimdi mecbur olduk. Talebelerin istiklâl fikri vicdanisine sürülmek istenilen leke bizce en deni (alçak) bir harekettir. Tıbbiyeliler cahilane harekât-ı bağıyi (serkeşliği-isyanı) hiçbir vakit kabul etmezler.

Binaenaleyh hareketlerinde bir isyandan ziyade vatan hissi mevcuttu. Onları bu hissi her zaman ileri atar. Tıbbiyeliler sonradan karışanları tanımazlar. Yalnız hareketlerinin istiklâlîne haizler.” şeklinde ifade ediyorlardı. Dârü'l-fünûn Tıp Fakültesi ve Mühendis Mekteb-i Âlisi imzasıyla çıkan bir başka telgrafta da her ne isimle olursa olsun bütün dış tesirleri gençliğin bir fert kalıncaya kadar reddedeceği ifade ediliyordu¹⁷.

Sonuç olarak; Batılı büyük devletlerin tahrik ve teşvikleriyle isyan eden Balkan milletleri, yine aynı devletlerin destekleriyle bağımsızlıklarını kazandılar. Osmanlı Devleti yöneticileri büyük devletlerin müdahalelerinin önüne geçmek, Osmanlı toplumundaki birlikteliği devam ettirmek ve dağılmasını önlemek amacıyla bir dizi reformlara/ıslahatlara girişti. Devletin ve toplumun toparlanması ve güçlenmesi amacıyla yapılan düzenlemelerden başka büyük devletlerin gayrı Müslim unsurların yaşadıkları bölgelerde yapılmasını istedikleri ıslahatlar isyan eden gayrimüslim unsurların Osmanlı camiasından ayrılma arzularının önüne geçemediği gibi iyice kamçıladi. Batılı devletlerin, Osmanlı camiasını dağıtmaya, bir arada yaşama iradesini kırmaya yönelik politikalarına ve taleplerine Osmanlı Devleti daha fazla toprak kaybetmemek için boyun eğdi. Balkanlarda yaşayan unsurların bir bir isyan etmeleri ve devletlerini kurmalarından sonra Rusya'nın ve Avrupa devletlerinin desteğiyle aralarındaki pürüzleri gidererek ittifak oluşturmaları, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da kalan topraklarının kaderini ciddi olarak tehlikeye sokuyordu. Balkan devletlerinin ittifakından hemen sonra ve Balkan Savaşı'nın hemen öncesinde 1878 Berlin Antlaşması'nın meşhur 23. maddenin uygulanması ve Rumeli Islahatı gündeme geldi. Böyle bir meselenin gündeme gelmesi Osmanlı Devleti için bir sürpriz değildi.

Öğrencilerin Rumeli Islahatı gündeme gelince hükümete karşı tavır takınarak, nümayişte bulunmalarında İttihat ve Terakki taraftarlarının etkili olmaları, hatta kışkırtıcı rol oynamaları¹⁸ tabiidir. Zira İttihat ve Terakki taraftarları, Balkan devletlerine karşı Osmanlı'nın askeri kuvvetinin üstün olduğuna inanıyorlar, Rumeli kıtasının elde kalmasının ancak müttefik Balkan devletlerinin yenilgiye uğratılmasıyla mümkün olacağını düşünüyorlardı. Ancak daha sonra da görüleceği üzere, “*Maksadımız mukaddes ve bî-şâibedir; hiçbir firkanın tercümanı olmak değildir.*”¹⁹ diyen Dârü'l-fünûn öğrencilerinin, samimi ve hâlisane bir inançla hareket ettiklerini de belirtmemiz gerekir.

Daha önce de ıslahat istenen yerlerin bir bir devletten koparıldığını ve orada yaşayan Müslüman-Türk ahalinin yaşadıkları zulümler ve bitip tükenmek bilmeyen göçler unutulmamıştı. İşte böyle bir zamanda Dârü'l-fünûn öğrencileri tarafından bir gösteri tertip edildi ve 23. madde aleyhinde sloganlar atılarak

ateşli konuşmalar yapıldı. Her ıslahat talebinin beraberinde kayıpları getirdiğini düşünen gençler, Balkan devletlerine karşı savaşa girilmesini istiyorlardı. Hükümet gençlerin bu nümayişini dağıtmaya teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. Daha sonra öğrenciler hakkında soruşturma başlattı. Soruşturmada Bâbiâli nümayişinin İttihatçıların bir kıskırtması olduğu üzerinde duruldu. Böylece gençliğin bu samimi ve içten tepkisinin sebebi, yani meselenin özü unutuldu veya unutturulmuş oldu.

Ez-cümle bu küçük nümayiş, Osmanlı-Türk gençliğinin ülkenin içerisinde bulunduğu hale karşı tepkisini ifade eder. Bu küçük nümayiş, vatan toprağının kaybedilmesine karşı çıkan ve Batılı devletlerin her talebinden sonra bir parçasını kaybeden milletin sesi, şerefle ölmeye azmetmiş gençliğin serzenişi olarak bilinmelidir.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

1 "Osmanlı Dârü'l-Fünûn'a", *Tanin*, 20 Teşrin-i Evvel 1912 (7 Teşrin-i Evvel 1328), Nu. 1476.

2 Bu dönemde Balkanlardaki sosyal/etnik yapı için bkz. Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, (Çev. ZavenBiberyan), İstanbul 2002, s. 14-16.

3 Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşının Provası*, (Çev. M. Tanju Akat), İstanbul 2003, s. 4.

4 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'nden Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Yayını, Ankara 1995, s. 12; Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayını, C. V, İstanbul 1992, s. 23.

5 Balkan harbi arifesinde Osmanlı siyasi hayatında çekişmeler hız kesmeden devam ediyordu. Bir taraftan "Halâskâr Zabitân Gurubu" ittihatçılarla mücadele ederken diğer taraftan hükümet bunalımları baş gösteriyordu. Bkz. FerozAhmad, İttihat ve Terakki (1908-1914), (Çev. Nuran Ülken), İstanbul 1971, s. 161-163.

6 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, TTK Yayını, Ankara 1999, s. 300; Berlin Antlaşması'nın 23. Maddesine göre Osmanlı Devleti, Rumeli vilayetleri için mahalli ihtiyaçlar göz önünde bulundurarak 1868'de Girit adası için hazırlanan nizamnameye benzer bir nizamname hazırlayacaktı.

7 Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul, 1989, s. 378.

8 "Ve İslahat Teklifi" *Tanin*, 7 Teşrin-i Evvel 1912 (24 Eylül 1328), Nu. 1463.

9 Uçarol, a.g.e., s.378.

10 "Devletlerin Umûr-ı Dâhiliyemize Müdâhalesi", *Tanin*, 12 Teşrin-i Evvel 1912 (29 Eylül 1328), Nu. 1468.

11 "Balkanlar ve Makedonya", İkdâm, 12 Teşrin- Evvel 1912, Nu. 5618.

12 "Osmanlılarda İntibah", İkdâm, 5 Teşrin-i Evvel 1912 (22 Eylül 1328), Nu. 5611.

13 "Osmanlı Dârü'l-fünûnu ve Dünkü Nümayiş" *Tanin*, 8 Teşrin-i Evvel 1912 (25 Eylül 1328), Nu. 1464.

14 ATASE Arşivi BLH-96-3-1-77.

15 ATASE Arşivi BLH-96-3-1-78.

16 "Osmanlı Dârü'l-fünûnu ve Dünkü Nümayiş", *Tanin*, 8 Teşrin-i Evvel 1912 (25 Eylül 1328), Nu. 1464.

17 ATASE Arşivi BLH-96-3-1-130.

18 Ali Fuat Türkgeldi, "Bu fikre birde fırkacılık gayreti eklenince Dârü'l-fünûn talebesini kıskırtarak nümayişler yaptırıldı." demektedir. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İttihaklarım*, TTK Yayını, Ankara 1987, s. 57.

19 ATASE Arşivi BLH-96-3-1-129.